

О. В. Лисенко

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), institute@history.org.ua

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОТРЕБ
НАСЕЛЕННЯ ЯК НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
(КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті висвітлюється роль української інтелігенції, котра складалася переважно з представників старої козацької старшини. Вони, займаючи високі посади в офіційних імперських структурах, таких, як земства, разом з тим активно працювали над покращенням умов життя українського народу, задоволення його реальних соціально-економічних та національно-культурних й освітніх проблем. Це досягалося активною підтримкою української кооперації, яка своєю чергою фінансувала культурно-освітні потреби населення, сприяла розповсюдженню серед селянства як спеціальної сільськогосподарської літератури, так і творів провідних українських письменників. У земствах та кооперативах українці вчилися вести реальну господарську економічну діяльність, у них формувалися нові кадри для розвитку української економіки на ринково-демократичних засадах, котрі повинні були поступово замінити як наскрізь просякнуту бюрократизмом російську напівфеодальну економіку, так і великий західноєвропейський капіталізм. На жаль, цей надзвичайно важливий для подальшої долі України процес загальмувала Перша світова війна, яка забрала життя багатьох українських земців і кооператорів. Тому, коли волею долі в 1918 р., у часи правління гетьмана П. Скоропадського віцїлілі колишні земці та кооператори стали на чолі відродженої Української Держави, вони не змогли цілком виконати ті складні завдання, що постали перед ними в цей важкий і переломний для країни період. Також далася взнаки невідготовленість учораїшніх земців та кооператорів до масштабної державотворчої праці. Не дивлячись на це, вони зіграли важливу позитивну роль в історії України, а їхня діяльність потребує всебічного дослідження.

Ключові слова: самоврядування, земства, кооперація, інтелігенція, селянство, економіка, фінанси.

O. V. Lysenko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), institute@history.org.ua

**PROVISION OF FINANCIAL AND ECONOMIC NEEDS
OF THE POPULATION AS A DIRECTION OF ACTIVITY OF LOCAL
SELF-GOVERNMENT BODIES AND UKRAINIAN COOPERATION
(END OF XIX-th — EARLY XX-th CENTURIES)**

Abstract

The article shows the role of the Ukrainian intelligentsia which consisted mainly of representatives of the old Cossack elder. They held high positions in official imperial structures such as, for example, zemstvo, at the same time they actively worked to improve the living conditions of the Ukrainian people, to meet their real socio-economic and national-cultural and educational problems. That was achieved by an active support of Ukrainian cooperation which, in turn, financed cultural and educational needs of the population, contributed to the spread of peasantry, special agricultural literature and works of leading Ukrainian writers. In zemstvo and cooperatives Ukrainians learned to carry out real economic activities, they created new staff for the development of the Ukrainian economy on a market-democratic basis, which supposed to gradually replace the half-feudal Russian economy infiltrated by bureaucracy and the colonial West European capitalism, which hampered the socio-economic development of the Dnieper region. Unfortunately, this extremely important process for the future of Ukraine was hampered by the First World War, which took away the lives of many Ukrainian from zemstvo and cooperatives, who went to the front and died there being law-abiding citizens of the Russian Empire. Therefore, as fate willed in 1918, at the epoch of Hetman P. Skoropadsky, the survived members of zemstvo and cooperatives headed the revived Ukrainian state, they were not able to completely fulfill difficult tasks they were facing in this difficult and crucial period for the country. Also, there attributed the unpreparedness of yesterday's peasants and co-operators to large-scale state-building work and, unfortunately, certain class constraints and selfishness which were used by Ukrainian socialists, who, with the help of populist and anti-Semitic slogans, overthrew Hetman P. Skoropadsky, thereby opening the way to Russian Bolshevism. Despite these mistakes, Ukrainian peasants and co-operators played an extremely important positive role in the history of Ukraine and their activities require a thorough study.

Keywords: *self-government, zemstvo, cooperation, intelligentsia, peasantry, economy, finance.*

Кінець XIX — початок XX ст. для Наддніпрянської України став періодом коли сюди прийшли велетенські західні інвестиції, які, на жаль, при мінімальній користі для українського населення, створили величезні соціально-економічні проблеми. По-перше, значно змінився національний і соціальний склад населення Наддніпрянщини, особливо в її промисловому східному регіоні. Сюди хлинув величезний потік переселенців із Росії. Так, знаний український історик О. Реєнт з цього приводу слушно зазначав: “Про перевагу прийшлого російського пролетаріату в складі робітництва України наприкінці XIX ст. свідчить Всеросійський перепис населення 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Цікаво, з яких же районів імперії прийшло це робітництво? Майже 70% їх, або 163 тис. осіб, прибуло з 32 губерній Росії. Це насамперед Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська і Тульська губернії”¹. Становище погіршувалася ще й тим, що переважну частину цього російськомовного прийшлого населення становили некультурні та малоосвічені люмпени, які до того ж і не хотіли підвищувати свій культурно-освітній рівень, а надавали перевагу постійному пияцтву. На початку XX ст. на 9 найбільших заводах Півдня України, кожний із котрих давав понад 10 млн пудів чавуну, тільки один із десяти робітників був українцем. Як наслідок, корінні пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами². Отже в Україні, в силу несприятливих історичних обставин, на відміну від країн західної Європи, не склалося національне робітниче середовище.

Крім того, формально, будучи колонією Російської імперії, Наддніпрянщина фактично перетворювалася на напівколонію західноєвропейських держав, адже царизм на догоду своїм іноземним кредиторам перетворював її на територію, де придушувалася будь-яка підприємницька ініціатива місцевого населення, притому не лише етнічних українців, поляків та євреїв, але й росіян. У результаті утруднювався процес розвитку дрібного та середнього бізнесу, який у європейських країнах створює левову частину робочих місць і робить дуже значний внесок як у загальнодержавний, так і, що особливо важливо, до місцевих бюджетів, що забезпечує розвиток в цих державах регіонального самоуправління.

Так, Т. Лазанська зазначає: “Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв колегам, що тут мито на ввезення товарів досягає 20–180% вартості товару, в той час як прибуток на капітал давав до 30% на рік. Він запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії “прямо казкова” і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів.

¹ Реєнт О. Українська революція і робітництво. — К., 1996. — С. 30.

² Там само. — С. 31.

Під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Так на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики — індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів³. Як результат, у Наддніпрянщині не склалося й національне підприємницьке середовище, котре в європейських країнах завжди було рушійною силою суспільного прогресу.

У таких складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах українській інтелігенції потрібно було максимально зосередити увагу на тому, аби шляхом національно-культурної, освітньої й економічної діяльності привернути на свій бік етнічних українських робітників і селян, не допустити їхньої люмпенізації та більшовизації. Тобто, наприкінці XIX — на початку XX ст. у Наддніпрянщині, чи не вперше у світовій історії виникла ситуація, коли за цивілізований, демократичний розвиток свого краю боровся не великий капітал проти представників старої, феодальної еліти, а, навпаки, нащадки колишньої козацької старшини виступали проти великого капіталу, який з метою отримання дешевої робочої сили всіляко гальмував соціально-економічний, суспільно-політичний та культурно-освітній розвиток України, провокуючи тим самим народні заворушення.

Так, на Полтавщині українську національну справу провадило місцеве губернське земство на чолі з представником старовинного козацького роду Ф. Лизогубом. Земські гласні й інструктори закладали по селах склади хліборобських знарядь і машин, громадські крамниці, позичково-ощадні та позичкові й кредитові каси, фінансово підтримували українські національно-культурні товариства. Їм доводилося працювати в умовах нескінченних причіпок та заборон із боку адміністрації. Так, у липні 1912 р. полтавський губернатор звернувся до полтавської земської управи із заявою, що він одержав від міністерства внутрішніх справ відомості про те, що полтавське земство у своїх зверненнях і листах до різних осіб про збір грошей на пам'ятник Т. Шевченку користується українською мовою, і що такі звернення з боку громадських та урядових інституцій заборонені законом⁴.

Також за наказом полтавського губернатора було заборонено користуватися українською мовою на зборах та в діловодстві місцевого українського товариства “Боян”⁵. Цьому товариству не дозволено було й користуватися помешканням міського театру, що значно звузило його можливості в артистичній діяльності⁶.

³ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 157–158.

⁴ Дописи // Рада. — 1912. — № 171 (27 липня).

⁵ Українське життя // Там само. — № 173 (29 липня).

⁶ Там само. — № 185 (14 серпня).

Але навіть у таких нелегких умовах полтавським земцям і кооператорам вдалося досягти певних успіхів. Так, у липні 1912 р. в Полтаві була відкрита нова українська книгарня, в якій продавалися українські книжки, газети та журнали⁷. 21 листопада того ж року товариство “Боян” влаштувало концерт української історичної пісні. Перед концертом член товариства В. Щопотьєв прочитав лекцію “Українські історичні думи та пісні”. Чоловічий хор “Бояна” виконав пісні: “Про Байду”, “Про Залізняка”, “Про Дорошенка”⁸.

Успіхи полтавських земців і кооператорів посприяли розвитку українських промислів у сусідній Харківській губернії, та налагодженню між ними взаємовигідного співробітництва. Так, наприкінці 1912 р. у Харкові було засновано “Литературно-художественный кружок”, при якому було створено український архітектурно-художній відділ, який поставив собі за мету якомога ширше розповсюджувати український стиль та українське мистецтво взагалі. На чолі цього відділу стояв С. Васильківський, до складу відділу ввійшли кращі українські архітектурно-художні сили: С. Тимошенко, К. Жуков та ін. У тому ж 1912 р. Полтавська земська управа звернулася до українського архітектурно-художнього відділу з проханням порадити, як краще влаштувати українську школу малювання для кустарів. Після кількох засідань український відділ виробив програму для навчання в цій школі, яка була пристосована до потреб кустаря⁹.

Вироби полтавських кустарів користувалися великим попитом далеко за межами своєї губернії. Так, 3 липня 1916 р. миколаївська “Просвіта” організувала народну гулянку “Ніч на Івана Купала”, на якій була влаштована лотерея, в якій розігрувалися українські художні кустарні вироби, виконані кустарями Полтавської губернії¹⁰.

Отже, виникла плідна взаємодія та розподіл праці між різними інституціями й регіонами: харківський відділ допомагає полтавському губернському земству налагодити виробництво українських кустарних виробів, які потім продає миколаївська “Просвіта” під час національних етнографічних свят. Це була нова і надзвичайно позитивна риса в українському національно-культурному та економічному русі.

Тісна взаємодія між земцями та українськими кооператорами існувала й на Поділлі, що й забезпечило його надзвичайно успішний розвиток, особливо в такій важливій справі, як поширення серед українських селян потрібних їм сільськогосподарських книжок. Так, 17–18 серпня 1909 р. у Жмеринці відкрився I з’їзд представників подільських товариських крамниць,

⁷ Там само. — № 168 (24 липня).

⁸ В наших товариствах // Рада. — 1912. — № 271 (27 листопада).

⁹ Українське життя // Рада. — 1912. — № 276 (2 грудня).

¹⁰ Лист Ради Українського товариства “Просвіта” у Миколаєві (12 березня 1916 р.) // Державний архів Миколаївської області, ф. 206, оп. 1, спр. 28, арк. 121.

скликаний губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати книжки, які з 10-відсотковою знижкою надавала Кам'янець-Подільська “Просвіта”. Перед закінченням з'їзду один із лідерів кооперативного руху на Поділлі, редактор газети “Світова зірниця” І. Волошиновський пригадав, що одним із перших, хто кинув на село думку про товариські крамниці, був В. Доманицький. З'їзд постановив подякувати В. Доманицькому, який в цей час уже був смертельно хворим, і доручив голові з'їзду М. Трублаєвичу написати йому вітання¹¹.

Українська інтелігенція, котра становила кістяк кам'янець-подільського кооперативного руху, зуміла зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді, почала готувати з них людей, здатних самостійно вести економічну, господарську, культурно-освітню діяльність. Вона створила передумови того, що молодь масово пішла у національно-культурні та економічні установи, створюючи в них зачатки власної, нехай і неформальної, але дуже дієвої вертикалі влади. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладу, який панував у Російській імперії. Отже, в цей же час на Поділлі, завдяки кооперативному руху, національна ідея почала проникати в найширші верстви українського селянства, мобілізуючи його до активних соціально-економічних та громадських дій.

Отже в Полтавській та Кам'янець-Подільській губерніях, де українці являли собою абсолютну більшість населення, земцям та кооператорам вдалося успішно провадити свою соціально-економічну й національно-культурну діяльність. Однак у великих містах навіть після досить стрімкого чисельного зростання, все одно, як і раніше українці продовжували лишатися в меншості. Це надзвичайно утруднювало виконання ними своїх завдань. Тому їм необхідно було шукати собі союзників, тим більше, що в цей час по багатьох містах Російської імперії котилися чорносотенні погроми. Їх історія до банальності проста. Під час злочинної й нікому непотрібної Російсько-японської війни, не бажаючи віддавати життя заради непотрібних їм далекосхідних авантур російського самодержавства, євреї всіляко ухилялися від призову до армії. Цим спробували скористатися російські торгаші в яких були давні конфлікти з євреями. Річ у тім, що євреї були значно вправнішими у веденні бізнесу. Вони краще розбиралися в ринковій кон'юктурі, і вміли точно розрахувати скільки треба закупити оптового товару, щоб він повністю, чи майже повністю розійшовся. Все ж, що не було продано і зіпсувалося, євреї чесно викидали, а його ціну закладали у проданий товар. Росіяни ж, по-перше, не вміли правильно розрахувати скільки потрібно

¹¹ З'їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. — 1909. — № 32 (23 серпня).

закупити товару, а коли він псувався, то із жадібності не викидали його, а намагалися, що називається “втюхати” цей непотріб довірливим покупцям, а в цей час у них псувався свіжий товар. Як результат, один раз отруївшись тухлятиною, покупці починали обходити російських торгашів десятою дорогою, купуючи все потрібне у євреїв. Тому, коли почалася Російсько-японська війна російські торгаші під начебто “патріотичними” чорносотенними гаслами спробували організувати погроми єврейських крамниць, нібито за те, що вони не хочуть воювати з японцями, а, насправді, щоб позбутися більш вдалих та чесних конкурентів.

У таких умовах, залежно від того, яку ідейну позицію оберуть українці, вони могли б чи то покращити чи, навпаки, погіршити своє реноме. На щастя, тогочасні українські лідери обрали правильну позицію, рішуче виступивши проти чорносотенного насильства, особливо в Одесі, де представники модерної української національної ідеї взяли курс на встановлення найтісніших стосунків із передовими єврейськими організаціями. Відомо, що один із лідерів просвітянського руху в Одесі С. Шелухін мав тісні стосунки з місцевими сіоністами й активно сприяв консолідації українських і єврейських сил проти місцевих погромників-чорносотенців.

У подяку за підтримку, євреї почали всіляко сприяти розвиткові української кооперації. Без їх допомоги українцям, в силу своєї національної ментальності, навряд чи вдалося б за порівняно короткий строк вивести свій кооперативний рух на такий рівень, що українські кооперативні установи почали складати серйозну конкуренцію навіть більш фінансово та промислово потужним підприємствам, заснованих західноєвропейськими капіталістами. Найбільш передові представники єврейства головну увагу акцентували на сприянні тому, щоб український національний рух був рухом прагматичних ділових людей, які будують свій бізнес на реальних економічних законах і, отже, є несприйнятливими до чорносотенно-погромницької демагогії. В час, коли у Наддніпрянщині стрімко розвивалася кооперація, саме євреї першими закликали до об'єднання національної та кооперативної ідеї. Так, відомий діяч кооперативного руху в Україні, єврей за походженням, М. Гехтер писав: “Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З іншого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона висітима в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме”¹². Саме завдяки допомозі більш жвавих у фінансовій діяльності євреїв українцям пощастило закласти досить вагомий підмурок під своє національне відродження. Завдяки цьому наддніпрянська інтелігенція починала сповідувати передові, модерні погляди на шляхи українського національного відродження та розвитку.

¹² Гехтер М. Сільська кооперація в Україні російській // Там само. — С. 596.

Виразна протипогромна позиція українства Одеси піднесла його загально громадський авторитет. Для ознайомлення найширших верств населення міста з історією, потребами та цілями українського національного руху в листопаді було проведено два зібрання, на яких вперше на Наддніпрянщині пролунали промови українською мовою. Але одеським українцям, як і харківським і київським, не вдалося поширити свою діяльність на сільську місцевість. І на це були свої вагомі причини. Добре розуміючи, що справжнім джерелом демократизму в українському русі є українське село, царизм усіяко перешкодив поширенню в ньому кооперативного руху, хоча ці дії були вкрай злочинними і небезпечними, бо розвиток великої промисловості вимагав інтенсифікації сільського господарства, а це було неможливим без отримання селянами спеціальної сільськогосподарської літератури. Такі злочинні дії царської адміністрації, притому не лише проти українців, але й проти власної імперії, пояснювалися тим, що в земствах та кооперативах українці вчилися об'єднуватися навколо власних національних ідей і цілей. Тут вони здобували навички організаторської діяльності, розподілу праці між членами товариства, керівництва значними масами людей та відповідальності перед ними. Отже, ті керівні кадри, котрі формувалися в кооперативах, були чужими імперській бюрократії не лише за метою їхньої діяльності, але й за ідейними чинниками. Якщо остання все робила, аби лише догодити вищому керівництву, зовсім не думаючи про інтереси народу, то нова українська еліта, котра лише народжувалася на початку XX ст., навпаки, все робила, виходячи із реальних інтересів простих українців, лише перед яким вона вважала себе підзвітною. Тому для царської, а згодом і радянської бюрократії в українському національному русі найбільшу небезпеку становила саме його політична орієнтація на демократизацію влади, коли б керівники залежали від тих, хто їх обрав, а не від тих, хто їх призначив “згори”.

Єдиним місцем в Наддніпрянщині, де українським інтелігентам вдалося одночасно і поширити національну ідею на сільську місцевість, і посприяти залученню українських робітників до національного життя в губернському центрі стала Катеринославщина. Особливо відрадним видається нам цей факт, з огляду на те, що українцям вдалося досягти цих успіхів у місцевості, де було багато російського люмпен-пролетаріату, яким через своїх підставних агентів типу більшовицького провокатора О. Лоли, керував особисто В. Ленін.

Протидіяти більшовикам на Катеринославщині українській інтелігенції було значно важче, ніж протидіяти чорносотенцям в Одесі, бо клерикальні антисемітські й антипольські лозунги останніх в цей час вже не могли мати успіху в багатонаціональній Наддніпрянщині. А от більшовицькі заклики до боротьби з великим зарубіжним капіталом могли знайти розуміння не лише у місцевих робітників та селян, але й у дрібних промисловців, котрі також

страждали і не могли розвиватися через засилля останнього. Крім того російські жандарми крізь пальці дивилися на погромницькі заклики більшовиків, серед яких було багато їхніх агентів, але з надзвичайною прискіпливістю ставилися до кожного необережного слова українських інтелігентів, вправно відшукуючи крамолу навіть там де вона взагалі була відсутня. Все це змушувало українців висловлюватися і діяти дуже обережно, надаючи тим самим більшовикам можливість звинувачувати українську інтелігенцію в боягузтві та недостатній рішучості у захисті інтересів робітників і селян. Однак і в таких важких умовах катеринославській інтелігенції вдалося досягти певних успіхів. Значною мірою цьому сприяло поблажливе ставлення місцевого губернатора.

І, на наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до українства не було випадковим. Тут, як ніде, розвиток кооперативного руху серед українських робітників та селян відповідав інтересам розвитку промислової інфраструктури імперії. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників. А приплив нових робітників і, як наслідок, урбанізація регіону вимагали інтенсифікації сільського господарства, створення кооперативів, позичкових кас, проведення ярмарків тощо. Тобто південний захід Російської імперії вимагав швидкої науково-технічної й культурної модернізації, і кооперативи, безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль. Особливо розвиток кооперації був важливим у приміських селах, де проживали українці, які, не пориваючи зв'язок із селом, одночасно були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава.

Ці люди були однаково зацікавлені як в успішному розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та їй подібних селищ у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне положення, мали всі переваги для розповсюдження серед українців-селян товарів із міста, а серед мешканців міста — декоративних кустарних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони створювали кооперативи). Крім того, українці з таких селищ, маючи численні прибутки від заводів, від землі, від кустарних промислів, від комерції тощо, отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання в школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття українського університету.

У середовищі українських земців та кооператорів відбувалися жваві дискусії, котрі сприяли утвердженню тут демократичних норм. Так, значна їх частина виступала за те, щоб український кооперативний рух, позбувшись своєї української національної специфіки, влився до загальноімперського кооперативного руху. Особливо активно цей шлях діяльності відстоював,

згадуваний вище І. Волошиновський. Так, ознайомлюючи своїх читачів з подіями Першого українського просвітньо-економічного конгресу, серед яких, зокрема, була й постанова про те, що “кооперативна організація буде осередком національно-економічного життя і основою для відродження українського народу, для його культурно-економічного розвитку... Кооперативи повинні бути національними і в основу кооперативної системи треба покласти інтереси потребителів”, він разом із тим зазначав: “Для національної справи є інші товариства — просвітні, наукові, та й то треба дуже стерегтися, щоб не впрягти науки до політики. Кооператисти, які працюють для добра всіх, ... мають занадто велике завдання перед собою, щоб собі на очі вузько національне більмо накладати”¹³.

На щастя, знову ж більша частина українських кооператорів активно виступила проти подібних тенденцій, і на II Всеросійському кооперативному з’їзді, який відбувся у 1913 р. у Києві, національно свідомі українці досягли того, щоб кооперативне будівництво в Російській імперії керувалося не з Петербурга, маючи на меті “загальнодержавні інтереси”, а йшло знизу, задовольняючи перш за все місцеві потреби¹⁴.

Як бачимо, українська інтелігенція, завдяки роботі в земствах та кооперативах, до початку Першої світової війни багато чого зробила, аби створити значний прошарок національно свідомих українських робітників та селян, котрі не лише не піддавалися на чорносотенну чи ліворадикальну погромницьку риторику, але й самі готові були боротися як із чорносотенно-монархічними, так і люмпен-пролетарськими бандитами. На жаль, у зв’язку з початком воєнних дій цей процес не був доведений до свого логічного завершення. Більше того, значна частина національно свідомих українців була мобілізована до російської армії і загинула чи була скаліченою на фронті. Були й такі, котрі в надзвичайно важких воєнних умовах не витримали морально і таки піддалися на більшовицьку погромницьку риторику. Хоча, на відміну від більшовицької Росії, абсолютна більшість пересічних українців після припинення війни зовсім не бажала вбивати та грабувати поміщиків, а, навпаки, прагнула поліпшити свій матеріальний і культурно-освітній стан цілком законними засобами.

Але тут ленінцям допомогли українські соціалісти, котрі після повалення самодержавства захопили владу в Україні, створивши так звану Центральну Раду, яка виявилася майже зовсім нездатною до державного управління та проведення в Україні економічних реформ. Фактично українські соціалісти являли собою збіговисько недовчених молодиків, у яких недосвідченість у конкретних господарських й адміністративних справах поєднувалася з вели-

¹³ Допис редакції // Світова зірниця. — 1909. — № 11/12.

¹⁴ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 165.

чезними амбіціями та бажанням отримати все і відразу. Одним із типових представників українських соціалістів був майбутній український поет В. Поліщук, пізніше розстріляний більшовиками, який писав у своєму “Щоденнику”: “17 квітня 1918 року. Учора вибрано мене головою Волосного Земельного комітету. Земля цілої волості: сади, ліси, води, будинки — панські і громадські — переходять у моє керування. А ще робочі люди, машини, коні, насіння, риба... Оклад 200 карбованців у місяць, прогонні, добові на роз’їзди по селах, опалення, світло, коні. А мені всього 20 літ”¹⁵.

У результаті невмілих, безпорадних дій українських соціалістів економіка Наддніпрянщини почала розвалюватися, а життєвий рівень населення стрімко погіршувався, що викликало справедливе невдоволення населення. Як потім згадували сучасники тих подій, слова “Центральна Рада” і “Генеральний Секретаріат” стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що демобілізували армію, не зміцнили владу, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду. Спровокований безглуздими діями Центральної Ради розвал економіки особливо болісно ударив по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування. У свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників розвал економіки південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою. Тому саме на неї трудящі покладали відповідальність за те, що вони та їхні сім’ї голодують.

Як наслідок — Центральна Рада швидко втрачала свій авторитет серед українського народу, а разом із ним і здатність виконувати свої завдання у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. О. Реєнт зазначає з цього приводу: “Прорахунки стратегічного і тактичного характеру не дали змоги діячам Центральної Ради протягом весни–літа 1917 р. створити боєздатні формування, які забезпечили б втілення в життя її рішень”¹⁶. Особливо прикрим видається той факт, що свою безпорадність у справах організації боєздатних збройних формувань українські лідери прикривали гучними гаслами про загальний мир та справедливість.

Використовуючи ці сприятливі для них обставини, більшовики під командуванням Антонова-Овсієнка 30 грудня 1917 р. розпочали агресію проти України. Їх активно підтримали як російські, так, на жаль, й українські робітники Донбасу та інших промислових центрів Наддніпрянщини. У цих діях більшовики опиралися на своїх агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська чинили там заколоти. Переважна більшість українського війська або зберігала нейтралітет,

¹⁵ Осауленко Л., Засекін В. Гетьман України Павло Скоропадський. Кн. 1. — Луцьк, 2003. — С. 136.

¹⁶ Реєнт О. Вказ. праця. — С. 49.

або навіть чекала приходу більшовиків, які обіцяли забрати фабрики, заводи та землю в багатих і роздати бідним.

Демагоги з Центральної Ради, коли виникла потреба рятувати своє власне життя, не подумалися ні до чого кращого, як послати проти більшовиків патріотично налаштовану студентську й гімназичну молодь. Легко розгромивши та жорстоко розправившись з ними, більшовики вже в січні захопили Київ і влаштували там криваву різанину, знищуючи українську інтелігенцію, та просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив вишиванку.

Після підписання Брестського миру, українці разом з тепер уже союзними німецькими військами швидко звільнили Київ від росіян. А 29 квітня 1918 р. гетьманом України було проголошено вихідця із старовинного козацького роду П. Скоропадського, який у своїй державотворчій діяльності зробив ставку на тих людей, котрі пройшли школу громадської та економічної діяльності у земствах і пов'язаної з ними кооперації. Саме вони стали основою нового українського уряду на чолі з Ф. Лизогубом.

Для української влади часів гетьманату П. Скоропадського характерними були великі успіхи у забезпеченні та піднесенні культурно-освітнього рівня суспільства — в цей час відкривалися національні школи, університети, мільйонними тиражами виходили українські книги. Тут позначилися результати кропіткої праці українських просвітян та кооператорів початку XX ст. Їхня робота також посприяла покращенню матеріального добробуту переважної більшості населення Наддніпрянщини. Так, у цей час у Києві магазини були переповнені промисловими та продуктовими товарами, вирувало духовно-культурне життя. Це пояснювалося тим, що дуже плідно запрацювали українські економічні й культурні установи. Кредитові товариства і союзи товариств, об'єднуючись у банки, такі, приміром, як “Українбанк” та київський “Союзбанк”, а також найбільш фінансово потужні союзи споживчих товариств, такі, як “Дніпровський союз споживчих товариств” (“Дніпросоюз”), не лише забезпечували у 1918 і навіть частково у 1919 роках порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу та піклування про розвиток науки, культури й особливо освіти¹⁷. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів.

Забезпечуючи фінансово українські школи, кооператори вимагали від них, аби учням тут викладалися основи кооперативної справи. Так, правління “Дніпросоюзу” надало фінансову допомогу Ржищівській гімназії на Київщині з умовою, що вона навчатиме своїх учнів кооперації. Крім того, “Дніпросоюз” на свої кошти організував кооперативну школу ім. В. Доманиць-

¹⁷ Вітанович І. Вказ. праця. — С. 236.

кого, в якій викладали українську мову, історію і теорію кооперації, українознавство, основи політекономії та статистики. Накладом “Дніпросоюзу” видруковано величезну кількість нових шкільних підручників українською мовою. До жовтня 1918 р. “Дніпросоюз” видав 4 млн аркушів друку¹⁸.

За фінансової підтримки з боку “Дніпросоюзу” та “Українбанку” наддніпрянські просвітяни приступили до створення й відкриття українських університетів. На відкритті першого Державного українського університету в Києві 6 жовтня 1918 р. голова правління “Українбанку” Х. Барановський заявив: “Банк бере на себе ініціативу в справі утворення організації, яка дбатиме про матеріальну допомогу українському студентству і сам допомагатиме цій організації матеріально”¹⁹. При відкритті подільськими просвітянами Державного українського університету в Кам’янець-Подільському 22 жовтня 1918 р. “Українбанк” асигнував 25 тис. крб “Дніпросоюз” та “Українбанк” фінансували “Просвіти” на Катеринославщині та українське видавництво “Рух” в Харкові, київський “Союзбанк” опікувався київською “Просвітою”²⁰.

Елисаветградський Кредитовий союз у своєму повіті організував широку мережу народних бібліотек, а колегія інструкторів місцевого “Споживчого союзу” фінансувала культурно-освітню працю місцевої спілки “Просвіт”. Полтавський “Споживчий союз” разом із місцевими об’єднаними “Просвітами” заснував й утримував своїм коштом історико-філософський факультет у Полтаві. Всього ж зусиллями просвітян та кооператорів на Полтавщині було засновано близько 100 сільських гімназій і 10 учительських семінарій²¹.

Заради об’єктивності потрібно визнати, що Ф. Лизогуб як прем’єр був далеко не ідеальним. І це можна зрозуміти, адже все життя пропрацювати на рівні місцевої земської діяльності, а потім одразу опинитися на найвищих державних посадах було важко. Тому у Ф. Лизогуба не було потрібного для державного мужа розмаху, вільної творчості, сміливості, пошуку. Найголовніші рішення не приймалися, а час ішов. І як він не старався, але не вмюючи відділяти важливі державні питання від другорядних, багато втрачав, і це шкодило загальній справі²².

Особливо це стосується болючого питання перерозподілу землі. Хоча ще з перших днів свого правління гетьман П. Скоропадський запропонував розпочати проведення аграрної реформи, яка була головною гарантією для недопущення розповсюдження більшовизму в Україні. Разом з тим ця реформа вимагала від представників української еліти, серед яких було багато

¹⁸ Там само. — С. 241.

¹⁹ Там само. — С. 243.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — С. 105.

²² *Осауленко Л., Засекін В.* Вказ. праця. — С. 104.

великих землевласників, не лише умілої адміністративної роботи, але й готовності пожертвувати частиною своїх земельних угідь, отриманих за службу поваленому російському самодержавству і тому незаконних в очах переважної більшості українського народу. А от до цього представники української еліти виявилися не готовими.

Так міністр фінансів А. Ржепецький, котрий як господар був неперевершений, і тому він бездоганно впорядкував державну фінансову систему. Натомість в аграрних питаннях він не бажав ніяких реформ, політичного значення земельної реформи не розумів, і коли обговорювалося це питання в Раді Міністрів, щоразу намагався вийти із зали²³. І це при тому, що в ті часи аграрне питання було в Наддніпрянщині головним і від наслідків його вирішення залежало, чи бути Україні вільною демократичною державою, чи опинитися в лабетах більшовизму. Отже, як згодом зазначав О. Реєнт: “Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі”²⁴.

Цим відразу ж скористалися українські соціалісти, котрі для покращення свого підупалого авторитету почали нещадно критикувати гетьманський уряд на чолі з Ф. Лизогубом. Прем’єр також не лишався в боргу. Так, коли П. Скоропадський звернувся до нього з проханням з’ясувати, чого домагаються політичні діячі нової хвилі у справі українізації міністерств і урядових установ, то він почав обурюватися: “Та я сам українець, куди більший, ніж ці так звані горлопани-патріоти. Звідки вони взялися? Чи їм відомо, що мій предок Лизогуб мав чин полковника?”²⁵

Наприкінці 1918 р. українські соціалісти на чолі з С. Петлюрою та В. Винниченком, використовуючи, як прорахунки влади, так і голий популізм, підбурили українців до повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Розхитуючи внутрішньополітичну ситуацію в Наддніпрянщині, вони фактично виступили авангардом нового російського вторгнення в Україну.

У цей час лідери повстанців для того, аби зібрати під свої знамена якнайбільше людей, широко використовували для цього відверті погромницькі антисемітські заклики. Так, С. Петлюра, підбуруючи українських селян іти на повстання проти П. Скоропадського та будучи неспроможним дати хоч якусь конкретну економічну програму, скотився до відвертого

²³ Там само. — С. 105.

²⁴ Реєнт О. Вказ. праця. — С. 22.

²⁵ Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. — С. 104–105.

чорносотенства під соціалістичними лозунгами. Дійшло до того, що він обіцяв повсталим селянам після здобуття Києва віддати на пограбування єврейські квартали міста²⁶.

Цим С. Петлюра поламав взаємодовіру між українцями і євреями, яку багато років та з великим напруженням сил налагоджували найкращі представники обох націй. 14 грудня 1918 р. зрадники із числа українських соціалістів вдерлися до столиці і почали розстрілювати як російських монархістів, котрі рятувалися тут від більшовицького терору, так і тих національно свідомих патріотів, котрі чесно служили гетьману. Після цього почався повний розпад Української Держави. П. Скоропадський на початку 1919 р. так оцінював ці сумні події: “За час перебування Директорії в столиці зникли всілякі ознаки державності України. Все було знищено під корінь. Більшовики, які прийдуть на їхнє місце, застануть там цілковиту руїну, чисту дошку. Однак, якщо аналізувати за цей час українських соціалістів, то вони мало чим відрізняються від більшовицьких експериментів. Та ж конфіскація майна, особливо всіх ювелірних виробів із магазинів, те ж безправ’я громадян, неповага до науковців, освітян і взагалі інтелігентних людей”. У результаті, соціалісти почали виховувати відразу до національної ідеї, навіть у тих людей, які спочатку потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України²⁷. Дуже скоро після повалення гетьманату П. Скоропадського, С. Петлюра та В. Винниченко самі змушені були тікати з Києва від нового більшовицького вторгнення, якому вони не змогли протистояти.

Роблячи короткий підсумок потрібно зазначити, що представники старої козацької старшинської еліти, котрі займали високі посади в органах місцевого самоуправління в часи Російської імперії, багато чого зробили для покращення умов життя українського народу, і для закладення підмурків майбутньої незалежності України. Разом з тим, коли волею долі їм же самим довелося очолити процес державотворення, то у них поряд з грандіозними успіхами у звичних для них сферах, як організація кооперативних установ, книгодрукування, фінансова підтримка культури, науки та освіти, були такі самі грандіозні провали у суто державницьких сферах, як організація збройних сил, охорони громадського порядку та протидії більшовицьким, в цей час, передусім, ідеологічним провокаціям. Також виявилися нездатність старої козацької еліти до поступок селянству в аграрному питанню, яке в той час було головним. Невдоволенням селян скористалися місцеві соціалісти на чолі з С. Петлюрою та В. Винниченком, котрі скинули П. Скоропадського і цим відкрили шлях більшовикам до знищення Української незалежності. Звичайно, головна вина за це лягає саме на соціалістів, але частина провини

²⁶ Там само. — С. 396.

²⁷ Там само. — С. 489.

все ж є і на совісті старої козацької еліти. Все це потрібно пам'ятати і українському народу, й, особливо, нинішній українській владі, аби не повторювати помилок своїх попередників.

REFERENCES

1. Reient, O. (1996). *Ukrains'ka revoliutsiia i robitnystvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Lazanska, T. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Vitanovych, I. (1964). *Istoriia ukrains'koho kooperatyvnoho rukhu*. New York. [in Ukrainian].
4. Osaulenko, L., & Zasiakin, V. (2003). *Het'man Ukrainy Pavlo Skoropads'kyj*. Lutsk. [in Ukrainian].